

UOT 94(479.24)

QARABAĞ TARİXİ RUSİYA İMPERİYASININ TAM QANUNLAR
KÜLLİYYATINDA (I VƏ II NƏŞRLƏR)

©2023

SAMİRƏ RƏHİMOVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID-0009-0001-8557-6302; e-mail: samire.rahimova@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2023.2.67>

Xülasə: Məqalədə “Rusiya İmperiyasının Tam Qanunlar Külliyyatı”nın I və II nəşrləri Qarabağ tarixinə dair mənbə kimi qiymətləndirilməsi nəzərdən keçirilir. Məlumdur ki, bütün dövrlərin və xalqların qanunları ictimai quruluşu, dövlət mexanizmini və hüquq sahələrini öyrənmək üçün mükəmməl materialdır. Təhlil, qanunların bir-biri ilə müqayisəsi, digər tarixi mənbələr və real hadisələrlə müqayisəsi cəmiyyətin həqiqi mənzərəsini yüksək əminliklə bərpa etməyə imkan verir. Qanunların özü dövlətin həm daxili, həm də xarici həyatını təsvir edir. Onlarda mənəvi-siyasi əsasların necə formalaşması haqqında məlumatlar var. Dövlətin tarixi onun qanunlarını bilmədən etibarlı şəkildə başa düşülə bilməz. Çünki onlar təkcə indini deyil, həm də keçmiş ehtiva edir və bütün bunlar birlikdə gələcək qanunvericiliyə, dövlətin gələcəyinə zəmin yaradır. “Rusiya İmperiyasının Tam Qanunlar Külliyyatı” xronoloji ardıcılıqla yerləşdirilmiş məcəllələr, nizamnamələr, manifestlər, fərmanlar, məktublar, traktatlar, əsasnamələr, reskriptlər, qərarlar və digər sənədlərdir. Yalnız kilsə administrasiyasının aktları, habelə imperator məhkəməsi və məhkəmə şöbələri ilə bağlı olan sənədlər buraya daxil edilməmişdir. Məqalədə “Rusiya İmperiyasının Tam Qanunlar Külliyyatı”nın Qarabağın tarixinə dair bəzi sənədləri tədqiqata cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Rusiya İmperiyası, Qarabağ, qanunlar külliyyatı

HISTORY OF KARABAKH IN THE COMPLETE COLLECTION OF
LAWS OF THE RUSSIAN EMPIRE (EDITIONS I AND II)

©2023

SAMIRA RAHIMOVA*

*A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS
ORCID-0009-0001-8557-6302; e-mail: samire.rahimova@gmail.com

Abstract: The article considers assessment I and II of the Complete Collection of Laws of the Russian Empire as a source on the history of Karabakh. As we know, the laws of all times and peoples are excellent material for studying the social system, the state mechanism and branches of law. Analysis, comparison of laws with each other, comparison with other historical sources and real events make it

possible to restore the true picture of society with a high degree of certainty. Laws already in themselves depict both the internal and external life of the state. They contain information about how the moral and political foundations were formed. The history of the state without knowledge of its laws cannot be understood reliably. Because they contain not only the present, but also the past, and all this together creates the basis for future legislation and the future state. "Complete collection of laws of the Russian Empire" these are codes, charters, manifestos, decrees, letters, treatises, regulations, rescripts, resolutions and other documents placed in chronological order. Only acts of church administration, as well as those relating to the imperial court and court departments, were not included. In the article, we studied some documents from "Complete collection of laws of the Russian Empire" about the history of Karabakh.

Keywords: Azerbaijan, Russian Empire, Karabakh, Complete collection of laws

ИСТОРИЯ КАРАБАХА В ПОЛНОМ СОБРАНИИ ЗАКОНОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (ИЗДАНИЯ I И II)

©2023

САМИРА РАГИМОВА *

*Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА
ORCID-0009-0001-8557-6302; e-mail: samire.rahimova@gmail.com

Резюме: В статье рассматривается I и II Полное собрание законов Российской империи как источник по истории Карабаха. Как известно законы всех времён и народов – прекрасный материал для изучения общественного строя, государственного механизма и отраслей права. Анализ, сопоставление законов между собой, сравнение с иными историческими источниками и реальными событиями позволяют с высокой степенью достоверности восстановить истинную картину общества. Законы уже сами по себе изображают как внутреннюю, так и внешнюю жизнь государства. В них заложена информация о том, как складывались нравственные и политические устои. Историю государства без познания его законов нельзя понять достоверно. Потому что в них – не только настоящее, но и прошлое, а всё это вместе создаёт базу для будущего законодательства и будущего государства. «Полное собрание законов Российской империи» (ПСЗРИ) – это уложения, уставы, манифесты, указы, грамоты, трактаты, положения, рескрипты, резолюции и прочие документы, размещённые в хронологическом порядке. Не были включены только акты церковного управления, а также касающиеся императорского двора и придворного ведомства. В статье исследованы некоторые документы из ПСЗРИ об истории Карабаха.

Ключевые слова: Азербайджан, Российская империя, Карабах, Полное собрание законов

Giriş

Azərbaycanda ayrı-ayrı hüquq sahələri Rusiya qanunvericiliyi bazasında formalaşmaqda və inkişaf etməkdə idi. XIX əsrdə mühüm hüquqi mənbə qismində “Rusiya İmperiyasının Tam Qanunlar Külliyyatı” və “Rusiya imperiyasının qanunlar toplusu” çıxış edirdi. Xüsusilə də “Rusiya İmperiyasının Tam Qanunlar Külliyyatı (*bundan sonra* – Külliyyat)” tariximizin tədqiqi üçün son dərəcə mühüm sənədləri özündə ehtiva edir. Bu sənədlərin Qarabağla bağlı olan hissəsi bir o qədər zəngin olmasa da apardığımız araşdırmalar zamanı, xüsusilə Külliyyatın I və II nəşri vaxtı çap edilən çoxsaylı cildlərdə müəyyən məlumatlar əldə etmək olur. Bu mənbənin, yəni Külliyyatın yaradılma tarixinə nəzər saldıqda necə böyük bir işin görülməsinin bir daha şahidi oluruq. Xüsusilə də bu işdə Mixail Mixayloviç Speranskinin əməyini qeyd etmək lazımdır. Qeyd edək ki, I Nikolay (1825-1855) Rusiya İmperiyasının həyatını qanunlarla idarə etmək məqsədilə qanunvericilik sənədlərinin sistemləşdirilməsi məsələsinin həllini məhz Mixail Mixayloviç Speranskiyə (1772-1839) tapşırırdı. O, hələ 1809-cu ildə “Dövlət qanunları külliyyatına giriş” adlı geniş dövlət islahatları layihəsini hazırlayıb imperatora təqdim etmişdi. M.Speranski həmçinin Rusiya qanunvericiliyinin kodifikasiyası ilə bağlı bir sıra hazırlıq işləri görmüşdü.¹ Bu səbəbdən I Nikolayın bu işi məhz ona tapşırması heç də təsadüfi deyildi. I qanunların külliyyatının 1826-cı il 25 aprel (7 may) tarixindən başlanan hazırlanması prosesi 1830-cu il 1 (13) aprel tarixində başa çatdırıldı. Köməkçiləri ilə işi yekunlaşdıran M.Speranski I Pyotrün atası Aleksey Mixayloviçin çarlığı zamanından, daha dəqiq 1649-cu ildə verilən ümumi qanunnamədən başlayaraq, 30.920 aktı 45 cildə toplayaraq “Rusiya imperiyasının Tam Qanunlar Külliyyatı”nı hazırladı. Bu külliyyata həm qüvvədə olan, həm də ləğv olunmuş qanunlar daxil idi. Bu işlərin təşkilindəki xidmətlərinə görə Mixail Speranski 1839-cu ildə qraf tituluna layiq görüldü.²³ Külliyyatın geniş xronoloji və predmet göstəriciləri var idi.

Qanunların I külliyyatından sonra, II və III külliyyatı da hazırlandı. II külliyyat illik olaraq 1830-1884-cü illər üzrə 60.000 qanunvericilik aktını özündə ehtiva edirdi. 12 dekabr 1825-ci ildən 28 fevral 1881-ci ilə qədər olan dövrü – yəni I Nikolayın hakimiyyəti dövründən II Aleksandrın (1855-1881) hakimiyyəti dövrünə qədər. 55 cildə və göstəricilərlə çap olunmuşdur.⁴ III külliyyat da illik olaraq 1881-ci ildən 1916-cı ilə qədər nəşr olundu. 33 cildə ibarət bu külliyyatda isə 40.000 qanunvericilik aktı, 1 mart 1881-ci il tarixindən 1913-cü ilin sonlarına qədər olan dövrü – yəni III Aleksandrın (1881-1894) və II Nikolayın (1894-1917) hakimiyyəti dövrünü əhatə edirdi. 1830-cu ildən 1913-cü ilə qədər cəmi 133 cild nəşr edilmişdir.⁵

¹ Виктория Романенко. Сперанский о системе разделения властей в России. **Международный журнал экспериментального образования**, №10, 2016, с.240-241.

² **Полное собрание законов Российской Империи (ПСЗРИ)**. Собрание Первое. 1649-1825 гг. https://nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=1

³ Tahir Vaxşəliyev. **Rusiya tarixi ən qədim zamanlardan günümüzədək**. Təhsil, Bakı, 2021, s.263.

⁴ ПСЗРИ. Второе собрание (1825-1881). https://nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=263

⁵ ПСЗРИ. Третье собрание (1881-1913). https://nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=1423

Hər külliyyatın sonunda predmet göstəriciləri olurdu. Məsələn I qanunların külliyyatının 40 cildi 1649-cu ildən 1825-ci ilə qədər olan dövrə işıq tutur. 41-ci cild illər üzrə xronoloji göstərici, 2 hissəli 42-ci cild əlifba göstəricilərindən, 43-44-cü cildlər ştatlar kitabı adlanır. 43-cü cild iki hissədən ibarətdir. Həmin hissələr 1-ci şöbə və 1-ci şöbənin davamı adlanır. 44-cü cild də 2 hissədən ibarətdir. Birinci hissəsi 2-ci şöbə, 2-ci hissə isə 3 və 4-cü şöbə adlanır. 45-ci cild tariflər kitabı adlanır. 45 cildədən əlavə daha iki cild də var, lakin onlar əlavə sayılır. Bu cildlərdən biri “1-ci qanunlar külliyyatına aid çertyoj və şəkillər”, digəri isə “çertyojlar və şəkillər (şəhərlərin planı)” adlanır.

Bütövlükdə, sadəcə Rusiya İmperiyasının qanunvericilik tarixinə dair, bu imperiyanın işğal etdiyi ərazilərə dair də qəbul edilmiş mühüm sənədləri özündə ehtiva edən bu külliyyatlarda Azərbaycan tarixinə, o cümlədən də Qarabağ tarixinə dair maraqlı sənədlər yer almışdır. Bu sənədlərin toplanaraq tədqiqata cəlb edilməsi vətən tarixşünaslığı üçün mühüm önəm kəsb edir.

Qarabağ tarixi Rusiya İmperiyasının Tam Qanunlar Külliyyatının I buraxılışında

Rusiya İmperiyasının Tam Qanunlar Külliyyatının I buraxılışında az da olsa Qarabağ tarixinə dair məlumatlara rast gəlirik. Belə ki, I Külliyyatın 42-ci cildinin I hissəsində Azərbaycan torpaqları – Bakı, Qarabağ, Dərbənd, Şəki və Şirvan əyalətləri Gürcüstana dair göstərici daxilində⁶ qeyd olunub. Həmin hissədə verilən məlumatlardan məlum olur ki, I külliyyatın 25-ci cildində (1798-1799-cu illər üzrə) 18990 nömrəli 1799-cu il, 2 iyun tarixli sənəddə⁷ və 18991 nömrəli 1799-cu il, 3 iyun tarixli sənəddə⁸ Qarabağın xristian əhalisinin (mənbədə yanlış olaraq erməni kimi qeyd olunur – müəl.) Rusiya təbəəliyini qəbul etməsi, onlara hüquq və imtiyazların bəxş edilməsi, onlara torpaq ayrılması barədə məlumatlar verilir. 32-ci cildə 25466 nömrəli sənəddə⁹ Qarabağın da Rusiya tərəfindən işğalını rəsmiləşdirən Gülüstan müqaviləsi öz əksini tapmışdır. 39-cu cildə (1824) 22 yanvar tarixli 29735 nömrəli sənəddə isə Şəki, Şirvan əyalətləri ilə yanaşı Qarabağ əyalətinin də idarəçiliyi və həmin əyalətlərin hərbi dairə rəisliyi üçün heyətlərin təsdiqi (ştat) barədə məlumat öz əksini tapmışdır.¹⁰

İlk olaraq I külliyyatın 25-ci cildində 18990 nömrəli 1799-cu il, 2 iyun tarixli sənədə diqqət edək. Bu sənəddə¹¹ Qarabağ müləklərindən Vərəndə hakimi Məlik Cümşüd Şahnəzərov və Gülüstan məliyi Firidon Beçlyarovun (Bəylərov – S.R.), bütün digər varlı vilayətlərin hakimi olan müləklərin və yüzbaşılının, onların bütün əhalisinin “*Rusiya imperatorunun mərhəmət və lütfünə sığınması*”, yəni Rusiya

⁶ ПСЗРИ. Собрание Первое. Том XLII. Часть 1. Указатель алфавитный. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, Санкт-Петербург, 1830, с.541.

⁷ Полное собрание А.г.с., с.542.

⁸ А.г.с., (1140 с.) с.542.

⁹ А.г.с., с.544.

¹⁰ А.г.с., с.546.

¹¹ ПСЗРИ. Собрание Первое. Том XXV: 1798-1799 г. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. Санкт-Петербург, 1830, с.674-675.

təbəliyini qəbul etməsi barədə məlumat verilir. Əlavə olaraq həmin mülüklərə bəxş edilən hüquq və imtiyazlar, onlara torpaq sahəsi ayrılması məsələsinə toxunulur. Öz yurdların tərük edən mülüklüklərə, onların əhalisinə Kartli-Kaxet məskunlaşmaq da təklif olunur. Mülüklərin Qazaxda məskunlaşmaq istəyi də Rusiya İmperiyası mənsubları tərəfindən müsbət qarşılır. Hətta bu barədə 3 iyun tarixinə aid növbəti – 18.991 nömrəli sənəddə Kartli-Kaxet çarı Georginin adına verilən ali fərmanda bu məsələyə xüsusi olaraq toxunulur.¹² Bu fərman Qarabağın alban mülüklərinin təbəəliklərindəki əhali ilə Qazaxda məskunlaşmaq istəyindən məhrum edilməməsi barədə də idi. Təbii ki, fərmanda alban mülüklüyü kimi deyil, erməni mülüklüyü kimi Qarabağın xristian mülükləri xatırlanır. Bu fərmanda Vərəndə məliyi Məlik Cəmsid Şahnəzərovun, Gülüstan məliyi Firidun Bəylərovun adları çəkilir və onların yüzbaşı matros Madato ilə birgə Kartli-Kaxet çarı Georginin yanına göndərilməsi, əlahəzrət imperatorun adından həmin mülükləri himayəyə götürülməsi və hər cür ehtiyaclarını qarşılamaı qeyd olunur. Xüsusilə də fərmanda Vərəndə məliyi Məlik Cəmsidin adı fərmanda fərqləndirilirdi.¹³

32-ci cildə 25466 nömrəli sənəddə¹⁴ isə Azərbaycanın tarixi torpaqlarının ikiye bölünməsinə rəsmiləşdirən, 15 sentyabr 1814-cü ildə Tiflisdə ratifikasiya edilən 1813-cü il 12 oktyabr tarixli Gülüstan müqaviləsinin tam mətni öz əksini tapmışdır.¹⁵ Qacarlar İrani ilə Rusiya İmperiyası arasında 12 oktyabr tarixində imzalanmış bu müqavilə Qarabağ xanlığının gələcək taleyini də həll edən mühüm sənəddir. Müqavilənin Səfəvilər dövründə Qacarların əsas yurd yeri olan Qarabağda imzalanması da məhz buna işarə idi. On bir maddədən ibarət olan Gülüstan müqaviləsinin müqəddiməsində belə qeyd olunurdu:

*“Biz, yuxarıda adları çəkilmiş səlahiyyətli müvəkillər Qarabağ mülkündə, Zeyvə çayı yaxınlığındakı Gülüstan kəndində toplaşaraq, vəkalətnamələrimizi bir-birimizə təqdim etdikdən sonra, hər birimiz öz tərəfindən bizim Böyük hökmdarlarımız adından bərqərar edəcəyimiz sülh və dostluğa aid olan hər bir şeyi nəzərdən keçirib, bizə verilmiş hakimiyyət və Ali səlahiyyətlərə görə aşağıdakı maddələri qərara aldıq və əbədiyyət üçün təsdiq etdik”.*¹⁶

II Maddəyə görə Bütün Rusiya İmperiyası və Qacarlar İrani arasında sərhəd aşağıdakı kimi müəyyən olunurdu:

“Adınabazar adlanan yerdən başlayaraq, düz xətlə Muğan düzündən Araz çayında Yeddibulaq keçidinədək, oradan üzü yuxarı Kəpənək çayının Arazla qovuşduğu yerə, sonra da Kəpənək çayının sağ tərəfi ilə Mehri dağları silsiləsinə və oradan da xətti Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarının məzrləri ilə davam etdirərək. Alagöz dağları silsiləsilə Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan xanlıqlarının və Yelizavetpol

¹² A.g.s., c.675.

¹³ A.g.s., c.675-676.

¹⁴ ПСЗРИ. Собрание Первое. Том XXXII: 1812-1815 г. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. Санкт-Петербург, 1830, с.641-645.

¹⁵ A.g.s., c.641.

¹⁶ A.g.s., c.642.

dairəsinin (keçmiş Gəncə xanlığının) bir hissəsinin mərzləri birləşən Dərələyaz mərzinədək, buradan İrəvan xanlığını Yelizavetpol dairəsindən, həmçinin Qazax və Şəmşəddin torpaqlarından ayıran mərzlə Eşşəkmejdən mərzinə, oradan da dağlar silsiləsi ilə, çayın sağ tərəfi ilə, onun axarı yönündə, Həmzəçi-mən yolu ilə, Pənbək dağları silsiləsi ilə Şurakel mərzinin küncünədək, bu gündən də qarlı Alagöz dağının başınədək, buradan da Şurakel ilə, dağlar silsiləsi ilə, Mastaras və Artkin arası ilə Arpaçayədək".¹⁷

Gülüstan müqaviləsinin 3-cü maddəsi ilə Qarabağ xanlığının Rusiya İmperiyasının nəzarəti altına düşməsi təsdiqlənirdi. Həmin maddəyə görə, Qacarlar İrəni Qarabağ xanlığının da Rusiya İmperatorluğu mülkiyyətinə mənsub olduğunu qəbul edirdi.¹⁸

I Qanunlar Külliyyatının 39-cu cildində 29735 nömrəli sənəddən isə Qarabağ əyalətinin idarəçiliyinə dair sənəd yer alıb.¹⁹ Bu sənədin sonunda daha təfəsilatlı şəkildə sənədlə tanış olmaq üçün I Qanunlar Külliyyatında ştatlarla bağlı 2 hissədən ibarət 44-cü cildinə müraciət etmək mümkündür. Təəssüf ki, bu cildin heç bir hissəsində həmin cədvələ təsadüf etmədik. Bütövlükdə, Qarabağla bağlı I Qanunlar Külliyyatında müəyyən edə bildiyimiz sənədlər əsasən Qarabağ tarixinə dair bəzi məlum məqamları dəqiqləşdirib genişləndirməyə şərait yaradır.

Qarabağ tarixi Rusiya İmperiyasının Tam Qanunlar Külliyyatının II buraxılışında

İkinci qanunlar külliyyatı 55 cildəndən ibarətdir. 12 dekabr 1825-ci ildən 28 fevral 1881-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu külliyyatın 55 cildəndən əlavə 1885-ci ildə çap edilmiş daha 4 cild – Ümumi əlifba göstəricisi var. I cild A hərfindən J hərfinə, II cild Z hərfindən O hərfinə, III cild O hərfindən P hərfinə, IV cild T hərfindən Ya hərfinə qədərdir. I cildə şəhərlərlə bağlı bölmədə səhifə 301-də Şuşa şəhəri barədə məlumat alırıq. Orada Şuşa şəhərində poçt kontorunun təsisinə bağlı II külliyyatın 5-ci cildində (1830) 3793 nömrəli 15 iyul tarixli sənədin olması barədə məlumat qeyd olunub. Məlumatla görə Şuşa qalasında poçtun təsisinə bağlı qərar 19 iyunda təklif edilib 24 iyunda iclasda dinlənilib. Bu qərarla maraqlı cəhət Şuşa qalasında Qarabağ, Köhnə Şamaxıda isə Şirvan adlı poçt yerlərinin təsisinə nəzərdə tutulurdu.²⁰ Ümumi əlifba göstəricisinin II cildində Zaqafqaziya diyarı bölməsində Şuşanın da adının qeyd olunduğu məlumatlar var. Belə ki, həmin cilddəki bölmədə səhifə 15-də verilən məlumatdan aydın olur ki, II külliyyatın 25-ci cildində (1850) 24619 nömrəli sənəddə çapının sərhəddən Şuşa xətti xidmətinə göndərilməsi barədə

¹⁷ A.g.s., c.642-643.

¹⁸ A.g.s., c.641-645.

¹⁹ ПСЗРИ. Собрание Первое. Том XXXIX. 1824 г. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Санкт-Петербург, с.10-11.

²⁰ ПСЗРИ. Том V. Отделение 1. 1830 г. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. Санкт-Петербург, 1831, с.716-717.

məlumat öz əksini tapıb.²¹ Bu sənəd 9 noyabr tarixində verilib. Həmin sənəddə məsələ ilə bağlı hələ 1850-ci il fevral ayının 24-də Qafqaz Cənubunun, martı 17-də Daxili işlər Nazirinin, 6 may tarixində isə Maliyyə Nazirinin çaparların sərhəd xidmətindən azad edilməsi və onların Don kazakları ilə əvəzlənməsi barədə mövqeyinin dinlənilməsi qeyd olunur. Noyabr ayının 9-da isə “*əlahəzrət imperator əl yazısı ilə Komitə jurnalında “icra olunsun” yazmaqla bu qərarı təsdiqlədi*”.²² Külliyyatda təqdim edilən sənəddə Qafqaz Cənubunun bu məsələ ilə bağlı 24 fevralda mövqeyini əks etdirən məlumatda qeyd olunur:

*“Qarabağ əyalətində, hazırki Şuşa qəzasında sərhəd xəttinin qorunması məqsədi ilə 1839-cu ilə kazaklar üçün sakinlərdən dəstək alınır. 1839-cu ildə Araz sahilində köçərilərin icmalarından – Çelobiyən (Çələbilər – müəl.), Pəsiyan (Püsyən mahalı – müəl.) və Dizax-Cavanşir (Cavanşir-Dizax mahalı – müəl.) icmalarından – daimi sərhəd xidmətinə təyinatların edilməsi ilə bağlı bir ehtimal var idi, belə ki, bu tayfalar hər cür öhdəlikdən azad edilir, bundan savayı onlara pul bəxşişi müəyyən edilməsi üçün onlar hər 3 ailədən bir nəfəri sərhəd xidmətinə göndərməli idilər”.*²³

Ümumiyyətlə, Qafqaz Cənubunun qərarına görə aşağıdakı qaydalar müəyyən edilirdi:

1. *İcmalar: Çələbilər, Cavanşir-Dizax və Püsyən sərhəd çaparları xidmətinə daxil olur;*

2. *Çaparlar xəzinəyə ödəniləcək vergilərdən və torpaq sahibləri qarşısındakı öhdəliklərdən azad edilir. Bundan başqa hər bir ailə 7 rubl 50 qəpik gümüş pul alacaq;*

3. *Çapar tərkibinə daxil olan bəylər və ağsaqqallar növələrinə görə ödənişdən azad edilirdilər;*

4. *Çapara daxil olan kasıb kəndlilərə hər ailəyə görə mükafat olaraq 7 rubl ödəniş ediləcəkdir;*

5. *Sərhəd xidməti üçün xərcləri qarşılamaqdan ötrü qarabağlılardan tüstüyə görə 1 gümüş rubl alınacaq. Qalan pul çapar xidmətinə daxil olan icmaların pul və digər öhdəliklərdən azad olunmasının qarşılığı olaraq xəzinəyə daxil olacaqdır. Qalan məbləğdən çaparları etdikləri qarətlərə görə mükafatlandırmaq, öldürülən çaparların ailələrini təmin etmək, sərhəd xətlərindəki məntəqələrdə xidmətdə fərqlənənləri mükafatlandırmaq üçün də istifadə ediləcəkdir”.*²⁴

Nəticədə il ərzində Şuşa qəzasından 22647 rubl 9601 r. 50 qəp. toplandı. Həmin məbləğdən 2558 r. 20 qəp. onların vergi ödənişlərini qarşılamaq üçün xəzinəyə daxil oldu. Toplanılan ümumi məbləğdən Şuşa qəzası idarəçiliyinin katib köməkçisinə, karantin mühafizəsi üzrə işlər müdirinə 448 rubl, Molla Cavanşir – Dizax icmasına 145 rubl pul ayrılırdı. Cəmi 14159 rubl 58 qəpik qəzadakı işlərə

²¹ ПСЗРИ. Том XXV. Отделение 2. 1850 г. СПб. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. Санкт-Петербург, 1851, с. 194-195

²² A.g.s., с.194.

²³ A.g.s., с.194.

²⁴ A.g.s., с.194.

xərcələnirdi. Qalan məbləğ isə müxtəlif məqsədlər üçün sərf edilirdi.²⁵ Ümumiyyətlə, 1850-ci ilə aid bu sənəd Qarabağın tarixi ilə bağlı çox mühüm mənbədir. Çünki çar Rusiyasının vergi siyasətini, Qarabağın tərəkmə əhalisinə qarşı münasibətini də özündə ifadə edir.

Türkmənçay müqaviləsi də II Qanunlar Külliyyatına daxildir. Məlum olduğu kimi Çarizmin Şimali Azərbaycan torpaqlarını işğalı onun erməniləşdirilməsi ilə bərabər gedirdi. 10 fevral 1828-ci ildə Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində imzalanmış Türkmənçay müqaviləsindən sonra bu hal daha müntəzəm və məqsədyönlü xarakter aldı. Qanunlar külliyyatına daxil edilən Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsi Qacarlar İnanından Şimali Azərbaycana, o cümlədən də Qarabağa ermənilərin köçürülməsini bir daha təsdiq etdi.²⁶ Bütövlükdə, II Qanunlar külliyyatından Qarabağ tarixi ilə bağlı başqa maraqlı faktların da müəyyən edilərək tədqiqata cəlb edilməsi tariximizin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Biz sadəcə bu faktlardan bəzilərinə təhlil edib bu sənədlərin əhəmiyyəti barədə müəyyən təsəvvür yaratmağa çalışdıq.

Nəticə

Beləliklə, yuxarıda gətirilən materiallar da bir daha göstərir ki, “Rusiya imperiyasının tam qanunlar külliyyatı”na tarixşünaslığımızda bir o qədər də diqqət yetirilməməsi bəzi mühüm məqamların gözdən qaçması ilə nəticələnmişdir. Bu məqamlardan ikisi üzərində məqalədə geniş məlumat verdik. Birincisi, Şuşada çapar xidmətinin təşkili məsələsidir. Bu məsələnin tədqiqi bizə sadəcə kimlərsə vəzifəyə təyin edilməsi və vəzifədən uzaqlaşdırılması barədə məlumat vermir. Bu istiqamətdə mənbədə öz əksini tapan məlumatlar Qarabağın taleyində tərəkmə türklərinin rolunu, çar Rusiyasının Qarabağda tətbiq etdiyi vergi siyasətinin incəliklərinə də bir daha bələd olmağa imkan verir.

İkinci mühüm məqam Qarabağın xristian əhalisi ilə bağlıdır. Bu topluda öz əksini tapan sənədlərdən bəlli olur ki, Çar Rusiyası sadəcə Qarabağda erməniləri məskunlaşmaq siyasəti yeritməklə, məqsədli şəkildə Qarabağ xristianlarının tarixi keçmişini də saxtalaşdırmağa çalışmışdır. Qarabağın xristian mülklərinin erməni kimi təqdim edilməsi də məhz bu məqsədyönlü siyasətin bir hissəsidir. Bu kimi faktlar mənbədə kifayət qədərdir. Ümumiyyətlə, fikrimizi yekunlaşdıraraq belə qənaətə gələ bilərik ki, “Rusiya imperiyasının tam qanunlar külliyyatı” sadəcə Qarabağın deyil, bütövlükdə Azərbaycan tarixinə dair son dərəcə mühüm problemlərin işıqlandırılmasında, müqayisə və dəqiqləşdirmələr aparılmasında dəyərli mənbə rolunu oynaya bilər və bu mənbənin sistemli şəkildə tədqiqinə böyük ehtiyac duyulur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

²⁵ A.g.s., c.194.

²⁶ **Полное собрание законов Российской Империи.** Собрание Второе. Том III. Санкт-Петербург, 1830, №1794, с.130.

1. Tahir Baxşəliyev, **Rusiya tarixi ən qədim zamanlardan günümüzədək**. Bakı, Təhsil, 2021.
2. Виктория Романенко. Сперанский о системе разделения властей в России // **Международный журнал экспериментального образования**, №10, 2016, с.240-241.
3. **Полное собрание законов Российской Империи (ПСЗРИ)**. Собрание Первое. 1649-1825 гг. https://nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=1
4. **ПСЗРИ**. Второе собрание (1825-1881). https://nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=263
5. **ПСЗРИ**. Собрание Второе, т.3, Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. Санкт-Петербург, 1830.
6. **ПСЗРИ**. Собрание Второе, Том V. Отделение 1. 1830 г. СПб. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. 1831.
7. **ПСЗРИ**. Собрание Первое. Т. XLII, Часть 1. Указатель алфавитный. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. Санкт-Петербург, 1830.
8. **ПСЗРИ**. Собрание Первое. Том XXV: 1798-1799 г. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. Санкт-Петербург, 1830.
9. **ПСЗРИ**. Собрание Первое. Том XXXII: 1812-1815 г. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. Санкт-Петербург, 1830.
10. **ПСЗРИ**. Собрание Первое. Том XXXIX. 1824 г. Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. Санкт-Петербург, 1830.
11. **ПСЗРИ**. Третье собрание (1881-1913). https://nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=1423

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Rəhimova Samirə Vəhram qızı – Rahimova Samira Bahram – candidate
dissertant AMEA A.A.Bakıxanov adına for a degree at A.A.Bakikhanov
Tarix İnstitutu. Azərbaycan, Bakı. Institute of History of ANAS.
Azerbaijan, Baku.